

ΒΙΒΛΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΙΣ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΜΑΚΙΑΒΕΛΛΗΣ.

Ἄπασα ἡ ἱστορία τοῦ μέσου αἰῶνος ἀπορροφᾶται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον ὑπὸ τῆς γιγαντιαίας ἐκείνης πάλης μεταξὺ ἐκκλησίας καὶ πολιτείας, ἧς οἱ κύριοι τύποι ἐσκιαγραφῆθησαν ἤδη ἐν τοῖς ἀντιθέτοις πολιτικοῖς συστήμασι Θωμᾶ τοῦ Ἀκυινάτου καὶ τοῦ Δάντου Ἀλιγιέρη. Ἡ πάλη αὕτη, ἣτις μετ' ἀσυνήθους δραματικῆς ζωῆς εὔρε τὴν ὑψίστην αὐτῆς ἐκδήλωσιν ἐν τῇ *Θείᾳ Κωμῳδίᾳ* τοῦ τελευταίου τούτου, ὑπῆρξε τὸ πρῶτιστον ὄργανον τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ὅποτε πᾶσα ζωὴ καὶ ἐνέργεια τῆς κοινωνίας ἀπεπνίγετο ἐν τῇ ζηλοτύπῳ παντοδυναμίᾳ φιλοδόξου ἐκκλησίας, μηδὲν ἔξω τοῦ κύκλου αὐτῆς ἀναγνωρίζουσης ἢ ἀνεχομένης. Πρὸς τὸ ἴδιον συμφέρον ἐρμηνεύουσα, παραποιούσα πολλάκις, ἡ ἐκκλησία τὴν ἱστορίαν, διύσχυρίζετο, ὅτι ὁ Κωνσταντῖνος παρητήθη πάσης κυριαρχίας διὰ τῆς δωρεᾶς αὐτοῦ ἐκείνης πρὸς τὸν πάπαν Σύλβετρον, καὶ ἐντεῦθεν αἱ ἀξιώσεις αὐτῆς ἐπὶ τῆς πολιτικῆς κυριαρχίας, μετὰ διχλεκτικῆς ἀυστηρότητος διατυπωθεῖσαι ὑπὸ τῶν θεωρητικῶν αὐτῆς, ἐν οἷς πρῶτος πάντων Θωμᾶς ὁ Ἀκυινάτης. Αὗται αἱ ἀξιώσεις, μάτην πολεμηθεῖσαι, μετ' ἀσυνήθους διὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τόλμης, ὑπὸ τῆς γενεᾶς τῶν Hohenstauffen, ἐθριάμβευσαν ἐπὶ τινὰ χρόνον ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ τῆς Δύσεως, καταστᾶσαι ἡ ἀρχουσα πολιτικὴ θεωρία, μετὰ δεινὴν πάλιν καταβληθέντων ἐπὶ τέλος τῶν Γερμανῶν αὐτοκρατόρων. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν πτώσιν ταύτην ἡ ἀντίδρασις ἐκρατύνετο ὁσημέραι ἐν τῇ ἐξεγειρομένῃ συνειδήσει τῆς εὐρωπαϊκῆς κοινωνίας. Ἀπὸ τοῦ ἐνδεκάτου αἰῶνος ὁ χριστιανικὸς κόσμος ἐν τῇ Δύσει, οἶονεὶ ἐκλιπόντων τῶν φόβων τελικῆς καταστροφῆς, οὗς ἐνέπνευσε πρὸς στιγμὴν ἡ αἵρεσις τῶν *Χιλιαστῶν* (millénaires), ἄρχεται ἀναπνέων. Μεγάλαι κοσμοϊστορικᾶ γεγονότα ἀναπτύσσουσιν εὐρύτερους ὀρίζοντας ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ. Αἱ Σταυροφορίαι, καὶ ἡ δι' αὐτῶν ἐπικοινωνία Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς, ἡ ἀραβικὴ ἐπιστήμη, ἐμπειρικὴ καθ' ὀλοκληρίαν, ἐναντίον τῶν ἀρχουσῶν τάσεων, ἡ εὔρεσις ἐνὸς χειρογράφου τῶν Πενδεκτῶν ἐν Ἀμάλφῃ, ἀναζωπυροῦσα τὰς παραδόσεις καὶ τὰ πολι-

τικὰ ἰδεώδη τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ἢ ὑπὸ τὸν Ἀββαιλάρδον ἀκμὴ τοῦ πανεπιστημίου τῶν Παρισίων, καταστάντος ἐπὶ τινὰ χρόνον κέντρου διανοητικῆς ζωῆς καὶ κινήσεως τῆς Εὐρώπης, ἢ διὰ τῶν Τρουβαδούρων ἐξέγερσις τοῦ ποιητικοῦ πνεύματος ἐν Προβηγκία καὶ τῇ μεσημβρινῇ Γερμανίᾳ, ἢ γοθικὴ μητρόπολις, μεγαλοπρεπὲς προανάκρουσμα τοῦ ἀναγεννωμένου τεχνικοῦ αἰσθήματος τοῦ νέου κόσμου, ἅπαντα ταῦτα τὰ προοίμια ἀρξάμενης ζωῆς ἐκδηλοῦνται τελειότερον κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα, τὸν αἰῶνα τῆς Ἀναγεννήσεως, ἀπ' οὗ νέα ἐγκαινίζεται ἱστορικὴ περίοδος ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐν τῇ ἐπιστήμῃ καὶ ἐν τῇ τέχνῃ, καὶ ἐν τῇ κοινωνίᾳ.

Ὁ Γιβελλινισμὸς, ἡ πολιτικὴ διαμαρτύρησις κατὰ τῶν αὐταρχικῶν ἀξιώσεων τῆς ἐκκλησίας, συμμαχῶν μετὰ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Γερμανίας, ἀποπειρᾶται, ἐν Ἰταλίᾳ τὸ πρῶτον, νὰ κλονίσῃ τὰ θεμέλια τῆς ὑπερρίχλου τῆς ἀρχῆς· οὕτω προσβάλλει τὴν δικαιολογικὴν βᾶσιν τῆς κληρικῆς παντοκρατορίας, ἀμφισβητῶν τὴν δωρεάν τοῦ Κωνσταντίνου εἰς τὸν Σύλβεστρον· ὑπὸ τὸ πνεῦμα δὲ τοῦτο ἅπαντες οἱ ἀνεξάρτητοι τῶν χρόνων ἐκείνων ἄνδρες τείνουσι, διακρίνοντες τὰ ὅρια τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς, νὰ ὑπαγάγῃ τὴν ἐκκλησίαν ὑπὸ τὴν πολιτείαν· ἀλλὰ τὰς τοιαύτας θεωρίας ἡ ἐκκλησία καταδικάζει, καταπνίγουσα ἐν τῷ πυρὶ καὶ τῷ αἵματι καὶ στιγματίζουσα αὐτὰς ὡς πολιτικὴν αἵρεσιν. Οὕτως ἀναφαίνονται ἐν τῇ πάλῃ κατ' αὐθαρέτου καθεστῶτος οἱ μεγάλοι ἐκεῖνοι πολιτικοὶ αἵρεσιάρχαι, οἵτινες, ὡς ἐκ Βρεσκέας Ἀρνόλδος, ὁ πατριάρχης πάντων τούτων, ὁ Ἄγγλος Ὁκκαμ, Μαρσίλιος δ' ἐκ Παδούης, ὁ Γερμανὸς von Heimbürg, καὶ πλεῖστοι ἄλλοι ἀπανταχοῦ τῆς Εὐρώπης, ἀρνούμενοι τὰς πολιτικὰς θεωρίας καὶ τὴν φιλοδοξίαν τῆς ἐκκλησίας, καὶ κηρύττοντες αὐτὴν ὑπεύθυνον πασῶν τῶν γενομένων καταστροφῶν, θνήσκουσιν ἐν τῇ καταδιώξει, ἐν τῇ πυρᾷ, ἢ ἐν τῷ δεσμοτηρίῳ.

Τελευταῖος τῶν πολιτικῶν τούτων αἵρεσιάρχων τοῦ μέσου αἰῶνος, ἀλλὰ καὶ ὁ πάντων πρῶτιστος, οὐσιώδη ἀποτελῶν σταθμὸν μεταβάσεως ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, εἶνε ὁ Νικόλαος Μακιαβέλλης. Δι' αὐτοῦ ἐξεγείρεται ἐν πλήρει συνειδήσει ἡ πολιτικὴ ἐλευθερία, ἐπιζητοῦσα τὴν χειραφεσίαν τῆς κοσμικῆς ἀπὸ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐξουσίας, ἡ δὲ πολιτεία καθίσταται αὐτόνομος, ἀνεξάρτητος, ζητοῦσα ν' ἀπυρροφήσῃ πᾶσαν ἠθικὴν καὶ πᾶσαν θρησκευτικὴν εἶνε ἡ ἀρχαία πολιτεία, ἐν τελείᾳ ἀντιθέσει μαχομένη κατὰ τοῦ θεολογικοῦ κύρους τῆς ἐκκλησίας τοῦ μέσου αἰῶνος. Ἀλλὰ διεκδικοῦσα θεράπαινίδα ἑαυτῆς τὴν ἠθικὴν, προσπαθεῖ νὰ μεταχειρισθῇ αὐτὴν ὡς ὄργανον τῶν ἰδίων τάσεων, καὶ ἀπ' ἀπροηγουμένως ἔπραττεν ἡ ἐκκλησία· καὶ ἐντεῦθεν αἱ πλάναι αὐτῆς, ἀναγκαίᾳ συνέπειᾳ τῆς τυφλῆς καὶ ἀδυσωπότητος πάλης κατὰ τοὺς

χρόνους εκείνους μεταξὺ πολιτείας καὶ ἐκκλησίας, πλέναι τοῦ αἰῶνος, αἵτινες μετὰ τσαύτης ψυχρότητος ἔμελλον νὰ διατυπωθῶσιν ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ Μακιαβέλλη, πρώτου μετ' ἐξόχου ἐπιτυχίας ἀναπτύξαντος πολιτικᾶς θεωρίας, αἵτινες, ἀφαιρουμένων τῶν πλανῶν, δικαίως δύνανται νὰ ὀρισθῶσιν ὡς ἡ ἀφετηρία τῆς νεωτέρας πολιτικῆς ἐπιστήμης καὶ τέχνης.

Σπανίως ἀνὴρ ὑπέστη τοσοῦτον διαφόρους καὶ ἀντιθέτους κρίσεις, ὅσον ὁ Μακιαβέλλης· ἱστορικὸν πρόβλημα τὸ ὄνομα αὐτοῦ καταστάν, διατελεῖ μέχρι τῆς σήμερον παροιμιῶδες· εἶνε διὰ τοὺς μὲν ἡ ἐξήγησις τῆς πολιτικῆς ὑποκρισίας, ἠθικὸν τέρας, ὁ διαφθορεὺς τῆς ἀνθρωπότητος, ὁ προκρούστης τῆς ἠθικῆς, οὐδένα ἔχων ἐφάμιλλον ἐν τῇ ἱστορίᾳ· εἶνε δ' ὀξυνοῦστατος Μακιαβέλλης διὰ τοὺς ἄλλους, ὁ εὐαγγελιστῆς τῆς δημοκρατίας καὶ τῆς χειρφεσίας τῶν λαῶν, ὁ πρῶτος προφήτης τῆς ἰταλικῆς ἐλευθερίας καὶ ἐνότητος. Μετὰ ταῦτα, εὐνόητον ὀπόσον εἶνε δυσχερὲς νὰ καθορισθῇ μετ' εἰλικρινείας καὶ ἔνευ προσωποληψίας ὁ χαρακτήρ καὶ ἡ σημασία ἀνδρός, παρ' ᾧ ἐκπροσωπεῖται καθ' ὀλοκληρίαν σχεδὸν τὸ πολιτικὸν ἰδεῶδες, ἀλλὰ καὶ αἱ τάσεις καὶ ἡ πάλῃ καὶ ἡ ψυχολογικὴ ἰδιορρυθμίς τῆς Ἀναγεννήσεως.

Τρεῖς αἰῶνας πρὸ τοῦ Μακιαβέλλη ὁ Δάντης, ἐξόριστος ἀπὸ τῆς Φλωρεντίας, προσεκάλει τὸν αὐτοκράτορα Ἐρρίκον τὸν ἀπὸ Λουξεμβούργου ν' ἀποκαταστήσῃ τὴν τάξιν καὶ τὴν ἐλευθερίαν ἐν τῇ ἰταλικῇ χερσονήσῳ· ἔκτοτε ἡ Ἰταλία οὐδ' ἐπὶ στιγμὴν ἀπήλαυτεν εἰρήνης καὶ μονίμου ἐλευθερίας· ἀλλ' ἐν τῇ πάλῃ ἐκείνῃ τῶν πολιτικῶν στοιχείων καὶ κομμάτων, ἐν τῇ ἀβεβαιότητι ἐκείνῃ καὶ περὶ τοῦ παρόντος καὶ περὶ τοῦ μέλλοντος τοῦ ἔθνους, ἡ πνευματικὴ πρόοδος καὶ ἡ ὕλικὴ εὐημερία δὲν ἐπαύσαντο ὑποθαλπόμεναι, παραγαγοῦσαι τὸν ἐξοχὸν ἐκεῖνον πολιτισμὸν, ὅστις μέχρι τῆς σήμερον εἶνε ἐν τῶν ἀρίστων κοσμημάτων τῆς ἀνθρωπίνης ἱστορίας. Αἱ σταυροφορίαι ἠνοιζαν νέας ὁδοὺς ἐργασίας εἰς τὸ ἰταλικὸν πνεῦμα· ἡ Ἰταλία κατέστη τὸ κέντρον καὶ τὸ ὀρμητήριον παγκοσμίου κινήσεως καὶ ἡ πρώτη τῶν χωρῶν τῆς ἤδη ἀναγεννωμένης Εὐρώπης· ἀλλὰ μετ' ὀλίγον ἐπῆλθεν ἰσχυροτέρα ἢ καὶ πρότερον ὑπάρχουσα κοινωνικὴ χαλάρωσις, ἔνεκα ἰδίως τῆς φάυλης ἐπιδράσεως τῆς ἐκκλησίας, καὶ ἡ πολιτικὴ διάστασις, ἔνεκα τῆς ρήξεως καὶ τῶν ἐμφυλίων πολέμων· οὐδεμίᾳ ἐλπίσι σωτηρίας διὰ τὴν ἰταλικὴν φυλὴν ἐκ τῶν μικροσκοπικῶν ἐκείνων, κατ' ὄνομα μόνον ἐλευθέρων πολιτειῶν, μεμολυσμένων ὑπὸ τῶν ἐγκλημάτων τῆς ἐκκλησίας καὶ τῶν κακουργιῶν τῶν πολιτικῶν ἀρχῶν, ὑφ' ἧς ὑπέκυπτεν ἡ Ἰταλία.

Ὁ Δάντης ἔγραψε τὴν *Μοναρχίαν*, μαχόμενος κατὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς θεοκρατίας τοῦ Γρηγορίου καὶ τοῦ Ἀκυϊνάτου. Ζητησάντων νὰ ὑποτάξωσι τὴν πολιτικὴν ἐλευθερίαν εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν παράδοσιν·

τὸ βιβλίον τοῦ φλωρεντίνου ἐξορίστου εἶνε τὸ πρῶτον σύνθημα τῆς πάλης μεταξὺ ἐλευθερίας καὶ πίστεως, μεταξὺ αὐτοσυνειδησίας καὶ παραδόσεως, ἀμυδρά τις δ' ἀπήχησις τῆς ἀρχαίας πολιτικῆς θεωρίας, ἣτις διὰ τῆς ἀναγεννήσεως τῶν Γραμμάτων ἐν Ἰταλίᾳ ἀναγεννᾶται, ὅποια διευτυπώθη ἐν ταῖς πολιτείαις τῆς Ἑλλάδος καὶ Ρώμης, ἀλλ' ἣτις πληρέστερον ἐμελλε ν' ἀναπτυχθῆ διὰ τοῦ γραμματέως τῆς φλωρεντιακῆς δημοκρατίας Νικολάου Μακιαδέλλη ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ, τοῖς Λόγοις ἐπὶ τῆς πρώτης δεκάδος τοῦ Τίτου Λιβίου (*Discorsi sopra la prima decade del Tito Livio*) καὶ τῷ Ἡγεμόνι, (*il Principe*).

Οἱ περὶ τῆς πρώτης δεκάδος τοῦ Τίτου Λιβίου λόγοι τοῦ Μακιαδέλλη εἶνε ἡ πολιτικὴ θεωρία τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, ἀλλὰ πραγματικωτέρα καὶ ὀξυδερκεστέρα τῆς θεωρίας ἐκείνης, ὅποια ἐξετέθη ἐν τῷ Λόγῳ ὑπὲρ τῆς Ρωμαίων πολιτείας τοῦ Ἑλληνοῦ Πολύβιου καὶ τῆ Πολιτεία τοῦ Κικέρωνος. Ὁ συγγραφεὺς ἔχει ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὴν ἱστορικὴν πεῖραν πολλῶν αἰώνων, μακρᾶς δοκιμασίας. Καὶ ὁ Πολύβιος καὶ ὁ Κικέρων, εἰ καὶ πρακτικοὶ πολιτικοὶ, ἤκιστα δὲ παρὰσυρθέντες ὑπὸ τῆς θεωρίας, ἀλλὰ σύγχρονοι ὄντες τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας, εὐρίσκονται ἐντὸς τοῦ νέφους ἐκείνου, περὶ οὗ λαλεῖ που ὁ Γουλλιέλμος Οὐμβρόλδος, καὶ τὸ ὅποιον ζητοῦσι νὰ καταμετρήσωσιν ἀμφότεροι, κρίνοντες τὴν σύγχρονον κοινωνίαν καὶ πολιτείαν τῶν Ρωμαίων, πλανῶνται κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον· ἡ βαραῖα τοῦ παρόντος ἀτμόσφαιρα βαρύνει ἐπὶ τῆς κρίσεως αὐτῶν καὶ τῆς συνειδήσεως· ἀλλ' ὁ Μακιαδέλλη εὐρίσκεται ἐκτὸς τοῦ νέφους, οὗτου ἕνεκα κρεῖττον αὐτῶν κατανοεῖ τὸ πρόβλημα τῆς ἀκμῆς καὶ τῆς δυνάμεως τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας. Λαμβάνων ἀφορμὴν ἀπὸ τῶν ἱστοριῶν τοῦ Τίτου Λιβίου, πράττει τοῦτο, ἵνα παρέσχη μεῖζον ἔτι κύρος εἰς τὸν τολμηρὸν καὶ πεπειραμένον γραμματέα τῆς φλωρεντιακῆς δημοκρατίας. Φυσιολογῶν περὶ τῆς πολιτείας, δὲν ἀφαιρεῖται παντάπασιν εἰς τὰς χώρας τῆς θεωρίας, ἀλλ' ἔχει πρὸ αὐτοῦ τὴν κατάστασιν καὶ τοὺς κινδύνους τοῦ παρόντος. Τούτου ἕνεκα, ἐνῶ ἀφ' ἑνὸς διχγινώσκει, ὅτι μόνον ἐπὶ τῶν πτερύγων τῆς ἐλευθερίας τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα κατορθοῖ τὴν αἰθερίαν ἐκείνην πτήσιν, δι' ἧς διαγράφεται ἡ τροχία τῆς προόδου αὐτοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ, εἰς τὴν μερικὴν, οὐχὶ δὲ εἰς τὴν καθολικὴν εὐημερίαν ἀποδίδων τὸ μεγαλεῖον τῶν λαῶν· ἀφ' ἑτέρου, ἀναγνωρίζων τὴν λογικὴν τῶν περιστάσεων καὶ τῆς πολιτικῆς ἀνάγκης, ἧς ἀναπτύσσει πρῶτος τὴν θεωρίαν, ἀνχορεύει ὡς ὑπτάτην σωτηρίας ἐλπίδα διὰ τὰ πίπτοντα ἔθνη τὴν ἀπόλυτον βούλησιν ἑνὸς δεσπότη, πειθαναγκάζοντος τοὺς ἀνθισταμένους καὶ διὰ τῆς βίας. Ἐν ταῖς ἀντιθέσεσι ταύταις, αἵτινες τοσοῦτον ποικίλην καὶ ἀνιγματοῶδη ἔμελλον νὰ παραστήσωσι τὴν φυσιογνωμίαν τοῦ Μακιαδέλλη, ἀπόκειται τὸ μυστήριον τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ θεωρίας, τὸ ὅποιον, ἄλυτον εἰσέτι κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον, τοσοῦτον ἐτάραξε μέχρι τῆς

σήμερον τοὺς κύκλους τῆς πολιτικῆς ἐπιστήμης, ὑπὸ πάντῃ ἀντιθέτου· ὄψεις παραστῆσαν τὸν ἄνδρα ἐκεῖνον, εἰς ὃν ὀφείλονται δύο τῶν κρατίστων πολιτειακῶν συγγραμμάτων.

Ἰπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο ἡ ἀρχὴ τῶν πολιτειῶν, ἡ φύσις αὐτῶν καὶ ἡ διαίρεσις ἐξετάζονται ἀπὸ καθαρᾶς ἱστορικῆς ἀπόψεως. Ἄπασαι αἱ πόλεις θεμελιοῦνται εἴτε ὑπὸ τῶν ἰθαγενῶν τοῦ τόπου, εἴτε ὑπὸ ξένων. Καὶ τὸ μὲν πρῶτον συμβαίνει, ὁπότεν οἱ πολλαχῶς διεσπαρμένοι κάτοικοι δὲν δύνανται νὰ ζῶσιν ἀσφαλῶς, ἱκανοὶ ὄντες ν' ἀντιστῶσι κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν πολεμίων, τὸ δὲ δεύτερον, ὁπότεν πόλις τις θεμελιῶται ὑπὸ ξένων λαῶν, εἴτε ἐλευθέρως πραττόντων τοῦτο, εἴτε ἀπὸ ἄλλης ἐξαρτωμένων πόλεως. Γοιούτῃ κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἡττον ἡ ἀρχὴ τῆς πολιτείας· τὸ δὲ εἶδος, ὁ πολιτικὸς ὀργανισμὸς, παραλλάσσει κατὰ τὰς διαφόρους χώρας καὶ περιστάσεις, καὶ κατὰ τὴν διάφορον αὐτῶν ἀρχὴν· οὕτω τινὲς μὲν, εἴτε ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῶν, εἴτε μετὰ τινα χρόνον, νομοθετοῦνται ὑφ' ἐνός καὶ ἐφ' ἅπαξ, ὡς ἡ Σπάρτη ὑπὸ τοῦ Λυκούργου· ἕτεραι δὲ τυχαίως καὶ πολλάκις συνεπείᾳ ἐκτάκτων ἱστορικῶν γεγονότων, καθὼς ἡ Ρώμη. Καὶ εὐτυχῆς μὲν δύνανται νὰ ὀνομασθῇ ἡ πολιτεία ἐκεῖνη, ἡ τυχοῦσα νομοθέτου ἄγαν σοφοῦ, πρὸς παροχὴν αὐτῇ νόμων τοιούτων, οἵτινες, μὴ παρισταμένης ἀνάγκης μεταρρυθμίσεως αὐτῶν, δύνανται νὰ τηρήσωσι τὴν τάξιν καὶ τὴν εἰρήνην· τούναντίον δὲ, πόλις τις εἶνε κατὰ τινα βαθμὸν ἀτυχῆς, διότι οὐδένα εὔρεν ἐπιστήμονα διοργανωτὴν, εὐρέθη δὲ αὕτη μόνη ἐν τῇ ἀνάγκῃ νὰ διοργανωθῇ ἐκ νέου· δυστυχεστάτη δὲ πασῶν εἶνε ἡ μᾶλλον ἀπὸ τῆς τάξεως ἀπομεμακρυσμένη... Αἱ ἕτεραι δὲ, αἵτινες οὐδεμίαν κατέχουσιν ἐντελῆ τάξιν, ἐν τούτοις ἀγαθὴν ἔσχον τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, βελτιώσιν ὑποσχομένην, διὰ τῆς συναντήσεως τῶν περιστάσεων δύνανται νὰ βελτιωθῶσιν ἐπὶ μᾶλλον. Ἀλλὰ δύνανται νὰ ἦνε ἀληθές, ὅτι αὗται δὲν δύνανται ἀκινδύνως νὰ διοργανωθῶσι, διότι ἡ πλειονότης τῶν ἀνθρώπων σπανίως ἀποδέχεται νέον τινὰ νόμον, σκοποῦντα νέαν ἐν τῇ πολιτείᾳ τάξιν, ἂν ἡ ἀνάγκη δὲν ἀποδείξῃ εἰς αὐτοὺς, ὅτι ὀφείλουσι νὰ πράξωσι τοῦτο· ἐπειδὴ δὲ αὕτη ἡ ἀνάγκη οὐχὶ ἀκινδύνως δύνανται νὰ ἐπέλθῃ, εὐχερῶς δύνανται νὰ συμβῇ ἡ καταστροφή τῆς πολιτείας, πρὶν ἢ ἐπιτευχθῇ ἡ τελειότης αὐτῆς καὶ ἡ τάξις¹.

Καλλίστη πολιτεία εἶνε ἡ ἔχουσα θεσμοὺς ἐξασφαλίζοντας τὴν ἐλευθερίαν, δυναμένη ἐπίσης νὰ ἔχῃ βραχυτέραν ἢ μακροτέραν ὑπαρξίν. Ζήτημα εἶνε, ἂν οἱ ἄρχοντες, εἰς οὓς εἶνε ἐμπεπιστευμένη ἡ τάξις καὶ ἡ ἐλευθερία τῆς πόλεως, πρέπει νὰ ἐκλέγωνται ἀπὸ τοῦ λαοῦ, ἢ ἀπὸ τῶν εὐγενῶν· καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ περιστάσει, ἡ ἱστορία δεικνύει, ὅτι παρὰ μὲν τοῖς ἀρχαίοις οἱ Λακεδαιμόνιοι, παρὰ δὲ τοῖς νεωτέροις οἱ Βενετοὶ ἐξέλεγον τοὺς ἄρχοντας αὐτῶν, τοὺς φύλακας τῆς τάξεως καὶ τῆς ἐλευ-

¹ Discorsi I, 1, 2,

θερίας, ἀπὸ τῆς ἀριστοκρατικῆς τάξεως, ἐνῶ παρὰ Ῥωμαίοις ἡ ἐκλογή ἔκειτο παρὰ τῷ λαῷ. Ἐρευνῶντες δὲ ὁποῖα ἐκλογή ὑπῆρξεν εὐτυχεστέρα, συμπεραίνομεν ὅτι ἡ ἀπὸ τῶν εὐγενῶν ἐκλογή εἶνε ἡ εὐτυχεστέρα, διότι ἐπὶ μακρότερον χρόνον διήρκεσεν ἡ ἐλευθερία τῆς Σπάρτης καὶ τῆς Βενετίας ἢ ἡ τῆς Ῥώμης. Ἡ δὲ ζήτησις τῶν αἰτίων τούτων διδάτκει, ὅτι πρέπει νὰ ὀρίζωμεν φύλακας ὑποθέσεώς τινος τοὺς ἐλαχίστην ἔχοντας πρὸς τοῦτο διάθεσιν. Ἄλλ' οἱ φύλακες οὗτοι τῆς ἐλευθερίας δὲν πρέπει νὰ ᾔνε ἀνύθουνοι, ἕκαστος δὲ πολίτης πρέπει νὰ ἔχη τὸ δικαίωμα τῆς ἐναντίον αὐτῶν κατηγορίας, ἐν ἣ περιπτώσει ὑπάρχει ὑποψία καταλύσεως ὑπ' αὐτῶν τῆς ἐλευθερίας· οὕτως οἱ πολῖται, ἐκ φόβου κατηγορίας, οὐδὲν θέλουσιν ἐπιχειρήσει κατὰ τῆς πολιτείας· ἀλλ' ἐὰν αἱ κατηγορίαι εἶνε ἐπωφελεῖς πρὸς τὴν ὑπαρξίν τῆς ἐλευθερίας ἐν τῇ πολιτείᾳ, βλαβεραὶ τοῦναντίον εἶνε αἱ συκοφαντίαι, πρέπει δὲ ὁ νομοθέτης νὰ τιμωρῇ αὐτάς αὐστηρῶς· ἀλλὰ πρὸς ἀποφυγὴν τούτου, πρέπει νὰ ἐπιτρέπη εἰς τοὺς πολῖτας τὸ δικαίωμα τῆς κατηγορίας, ὥστε δυνάμενός τις νὰ κατηγορῇ παρὰ ταῖς ἀρμοδίαις ἀρχαῖς τὸν ἐπιβουλεύοντα τὴν ἐλευθερίαν, νὰ τιμωρῆται ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει, ἄνευ ἀποδείξεων χρώμενος τῇ συκοφαντίᾳ διὰ τῆς δημοσιότητος¹.

Πρῶτοι πάντων ἀνθρώπων τιμῶνται οἱ ἰδρυταὶ θρησκευμάτων, μετ' αὐτοὺς δὲ οἱ θεμελιωταὶ δημοκρατιῶν καὶ βασιλείων. Παρ' αὐτοὺς ἐπίσης δοξάζονται οἱ ἐπὶ κεφαλῆς στρατῶν ἐπεκτείναντες τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, εἴτε τὴν τῆς πατρίδος, μετ' αὐτῶν δὲ καὶ οἱ ἄνδρες τῆς ἐπιστήμης. Τοῦναντίον δὲ αἰσχιστοὶ πάντων καὶ ἀποστροφῆς ἄξιοι εἶνε οἱ ἐκμηδενισταὶ τῶν θρησκείων, οἱ καταστροφεῖς βασιλείων καὶ δημοκρατιῶν, οἱ πολέμιοι τῆς ἀρετῆς, τῆς ἐπιστήμης καὶ πάσης τέχνης, ὠφέλειαν καὶ τιμὴν παρεχούσης τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει, οὐδεὶς δὲ εἶνε ἐπὶ τοσοῦτον μωρὸς, ὥστε νὰ σκεφθῇ, ὁποῖα τῶν δύο πρώτων τούτων τάξεων τῶν ἀνθρώπων εἶνε μᾶλλον ἀξιέπαινος ἢ ἀξιόμειμπος... Ὁ ἡγεμὼν μιᾶς πολιτείας ὀφείλει νὰ βαδίζῃ μᾶλλον ἐπὶ τὰ ἔχνη τῶν πρώτων τούτων, οἵτινες εὐηργέτησαν τὴν ἀνθρωπότητα, ἢ ἐπὶ τὰ ἔχνη τῶν δευτέρων, οὓς καταδικάζει ἡ ἱστορία· κατ' ἐξοχὴν δὲ, πρέπει νὰ μελετήσῃ τὴν Ῥωμαϊκὴν ἱστορίαν, ἀπὸ τῶν αὐτοκρατόρων καὶ ἐντεῦθεν, ἵνα ἴδῃ ὁποῖον ἔπαινον ἐκτήσαντο οἱ ἀγαθοὶ καὶ νομίμως ζήσαντες αὐτοκράτορες, ὁποῖου δὲ ψόγου ἀπολαύουσιν οἱ τᾶναντία τούτοις πράξαντες· ὁ ἡγεμὼν ἐκεῖνος θέλει παρατηρήσει, πῶς ὁ Τίτος, ὁ Νέρβας, ὁ Τραϊανὸς, ὁ Ἀντωνῖνος καὶ ὁ Μάρκος Αὐρήλιος δὲν εἶχον ἀνάγκην ὑποστηρίξεως οὔτε τῶν πραιτωριανῶν, οὔτε τοῦ πλῆθους τῶν λεγεώνων, διότι προέσχεπον αὐτοὺς τὰ ἦθη των, ἡ ἀφοσίωσις τοῦ λαοῦ καὶ ἡ ἀγάπη τῆς Συγκλήτου· θέλει παρατηρήσει ἐπίσης, ὅτι τὰ στρατεύματα τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως δὲν κατώρθω-

¹ Discorsi I, 8, 9.

ἔαν νὰ σώσωσι τὸν Καλιγούλαν, τὸν Νέρωνα, τὸν Βιτέλλιον καὶ τοσοῦτους ἄλλους κακούργους αὐτοκράτορας ἀπὸ τῶν ἐχθρῶν, οὓς εἶχον ἐξεγείρει τὰ διεφθαρμένα αὐτῶν ἦθη καὶ ὁ αἰσχροὺς βίος. Καλῶς δὲ σταθμιζομένη ἡ ἱστορία αὐτῶν, δύναται νὰ καταστῇ ἀξιόλογος εἰς πάντα ἡγεμόνα διδασκαλία, δεικνύουσα αὐτῷ τὴν ἀχουσαν πρὸς τὴν δόξαν μᾶλλον ἢ πρὸς τὸ αἶσχος, πρὸς τὴν ἀσφάλειαν ἢ πρὸς τὸν φόβον¹.

Ὁ ἡγεμὼν εἶνε τὸ πολιτικὸν πρόβλημα τῶν χρόνων τοῦ Μακιαβέλλα² ἡ εὐρωπαϊκὴ κοινωνία ἔτεινε πρὸς τινὰ ἀρχὴν, δυναμένην νὰ συνδυάσῃ τὰ διεσπασμένα αὐτῆς στοιχεῖα καὶ νὰ τὰ συμπήξῃ εἰς ἓν καὶ τὸ αὐτὸ διὰ τὴν περαιτέρω ἐργασίαν τῆς ἱστορίας. Ἡ ἀνθρωπότης ἐξήρχετο μόλις ἀπὸ τῆς καθολικῆς ἀναρχίας μακρῶν αἰώνων· ἡ διεκδικησις ἀλλοτρίων τίτλων καὶ δικαίων ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας, ἀπορροφησάσης πᾶσαν πολιτικὴν συνείδησιν καὶ ἀτομικότητα ἐν τῇ κοινωνίᾳ, τὸ τιμαριωτικὸν σύστημα, ἀπὸ αἰώνων ἤδη ἐγκαταστάσαν δίκην κράτους ἐν κράτει καθ' ὅλην τὴν Εὐρώπην, αἱ ἀνεξάρτητοι κοινότητες ἐν Ἰταλίᾳ, ἐν Γερμανίᾳ, ἐν Φλανδρικῇ, συντελέσασαι μὲν εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ δημοσίου πνεύματος καὶ εἰς τὴν εὐγενῆ ἐκμὴν τῆς τέχνης καὶ τῆς βιομηχανίας κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους, ἀλλ' ἐλάχιστον συμβαλοῦσαι πρὸς τὴν ἐπίδοσιν τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος καὶ φρονήματος τῶν λαῶν καὶ τῆς πολιτικῆς αὐτῶν ἐνότητος, ἄνευ τῆς ὁποίας δὲν δύναται ἐπὶ μακρὸν χρόνον νὰ συντηρηθῇ ἓν ἔθνος, πάντα ταῦτα τὰ αἷτια ἀπήτουν τὴν ἐνότητα τῶν ἀποτελεσθέντων ἤθη ἐθνολογικῶς λαῶν τῆς Εὐρώπης, ἧς ἄνευ δὲν θὰ ἦτο δυνατὴ ἢ ἐν τῷ μέλλοντι ἐκπολιτιστικὴ ἐργασία αὐτῶν, ταλαιπωρουμένων τῶν πλείστων ὑπὸ τῶν δεινῶν ἐμφυλίων σπαραγμῶν καὶ ρήξεων. Ὁ δημοκρατικὸς πολίτης τῆς Φλωρεντίας ἀναφέρεται εἰς τοὺς Ρωμαίους αὐτοκράτορας, ζητῶν τὸ ἀληθὲς τοῦ ἡγεμόνος τῆς πολιτείας ἰδεῶδες· ἀπηρτεῖτο ἀληθῶς τοιοῦτου ἀνδρὸς ἀνάγκη κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους τῶν πολιτικῶν συνδυασμῶν, οἵτινες ἐδημιούργησαν ἐν Εὐρώπῃ τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα καὶ δύνάμιν τῆς Ἰσπανίας, τῆς Γαλλίας, τῆς Ἀγγλίας· ἅπαντα ἢ συνείδησις τῶν χρόνων ἐκείνων ἐμφορεῖται τῶν τάσεων τούτων, ἀλλ' ἐλλείπει ἐν Ἰταλίᾳ, τῇ μᾶλλον πασῶν τῶν ἄλλων χωρῶν τῆς Εὐρώπης ἐξαντληθείση ὑπὸ τῆς ἀναρχίας. Καὶ ὁ Μακιαβέλλης, ἀναγράφων ἐν τοῖς Λόγοις τούτοις τὸν ἡγεμόνα, λαμβάνων ὡς τύπον ἓνα Νέρβαν ἢ ἓνα Μάρκον Αὐρήλιον, δὲν θέλει διστάσει μετ' ὀλίγον, ἐν κρισιμωτέρᾳ στιγμῇ τοῦ πνεύματός του, νὰ ἐπικαλεσθῇ καὶ τὸν Ἀγαθοκλῆ καὶ τὸν Βοργίαν, καὶ εἴτινα ἄλλον πολιτικὸν ἔνοχον τῆς ἱστορίας, ἀρκεῖ μόνον νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ ὑπερτάτη ἀνάγκη τῆς Ἰταλίας — ἡ ἐνότης.

Παρὰ τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐνότητος, ἧτις μόνον δι' ἐνὸς ἡγεμόνος ταχύτερον καὶ ἀσφαλέστερον ἠδύνατο νὰ τελεσθῇ, ἕτερον πρό-

¹) Discorsi I, 10.

βλημα ἀπασχολεῖ τὸν Μακιαβέλλην ἐν τοῖς λόγοις τούτοις, τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τῆς πολιτείας καὶ ἐκκλησίας, φλογερὸν ζήτημα, συνταράσσον τὴν εὐρωπαϊκὴν κοινωνίαν ἀπὸ πολλῶν αἰώνων, καὶ τὸ ὁποῖον ἔμελλε νὰ λυθῇ ἐν αὐτῇ τῇ Ἰταλίᾳ συγχρόνως μετὰ τοῦ προβλήματος τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος, διὰ τοῦ περιωνύμου δόγματος τοῦ μεγάλου πολιτικοῦ ἀνδρὸς τῆς Χερσονήσου, *ἐλευθέρᾳ ἐκκλησίᾳ ἐν ἐλευθέρᾳ πολιτείᾳ*. Ὁ Μακιαβέλλης διατυποῖ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος τούτου κατὰ τὰς θεωρίας τῆς ἀρχαίας πολιτείας· ἡ θρησκεία, ἣτις ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον ἔτεινε ν' ἀπορροφήσῃ τὴν πολιτείαν, καθίσταται ἤδη θεραπαινὶς αὐτῆς, θεσμὸς ἀναγκαῖος πρὸς τὴν ἰσχὺν τῆς πολιτείας. «Οἱ ἡγεμόνες, λέγει, ἢ αἱ πολιτεῖαι, αἵτινες θέλουσι νὰ διατηρηθῶσιν ἀδιάφθοροι, πρὸ παντὸς πρέπει νὰ τηρήσωσιν ἀδιάφθορα τὰ θρησκευτικὰ ἔθιμα καὶ νὰ φυλάξωσι διαρκῆ τὴν πρὸς αὐτὰ λατρείαν· οὐδὲν δύναται τις νὰ ἔχῃ ἰσχυρότερον σημεῖον τῆς πτώσεως μιᾶς χώρας, ἢ τὴν ὀλιγωρίαν τῆς θείας λατρείας. Πᾶσα θρησκεία ἔχει τὸν λόγον τοῦ βίου τῆς ἐν τινι θεσμῷ, ὅστις εἶνε τὸ σπουδαιότατον τῶν παρ' αὐτῇ. Ἡ θρησκεία τῶν ἐθνικῶν ἐβασίζετο ἐπὶ τῶν χρησμῶν τῶν μαντείων καὶ τῶν οἰωνοσκοπῶν· πάντα δὲ τὰ ἄλλα, ἔθιμα, θυσίαι καὶ τελεταὶ ἐξηρτῶντο ἀπ' αὐτῶν. . . Ἄλλ' ἄμυ ταῦτα διὰ τοῦ χρόνου ἤρξαντο νὰ λαλῶσι κατὰ τὰς ἐπιθυμίας τῶν ἰσχυρῶν, ἢ ἀπάτη δ' αὕτη διεθρυλλήθη μεταξὺ τῶν λαῶν, κατέστησαν ἄπιστοι οἱ ἄνθρωποι, ἱκανοὶ νὰ ἀπορρίψωσι καὶ πάντα ἄλλον ἀγαθὸν θεσμόν. Τὸ θρησκευτικὸν αἶσθημα εἶνε ἀπαραίτητον προσὸν πρὸς ἐνίσχυσιν τῶν ἠθῶν τῶν πολιτειῶν, ἀλλὰ τοῦτο εἶνε ἐσωτερικὸν κατ' ἐξοχὴν αἶσθημα, οὐχὶ δ' ἐξωτερικὸς τύπος. Τοῦτο τὸ αἶσθημα ἐπλήρου ἄλλοτε τοὺς Ρωμαίους, μετὰ φόβου εἰσερχομένους εἰς τοὺς ναοὺς, ἵν' ἀκροασθῶσι τοῦ θείου. Ἄν δὲ τὸ θρησκευτικὸν τοῦτο αἶσθημα πράγματι ἐτηρεῖτο μεταξὺ τῶν ἡγεμόνων τῆς χριστιανικῆς πολιτείας, συνωδὰ ταῖς ἐντολαῖς, ἃς ὁ θεμελιωτῆς αὐτῆς ὠρίσεν, αἱ χριστιανικαὶ πολιτεῖαι ἤθελον εἶναι μᾶλλον συνδεδεμέναι καὶ εὐτυχέστεραι· ἀλλὰ πρὸ παντὸς ἐλλείπει πᾶν θρησκευτικὸν αἶσθημα ἀπὸ τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας, ἐξ οὗ καὶ ἡ φαύλη αὐτῆς ἐπίδρασις ἐπὶ τῶν ἀφωρωσῶν εἰς τὸν ἰταλικὸν λαὸν ὑποθέσεων· οὕτως ἕνεκα τῶν πονηρῶν παραδειγμάτων τῆς παπικῆς αὐλῆς ἐξέλιπε πᾶσα εὐλάβεια πρὸς τὸ θεῖον καὶ πᾶσα θρησκεία· ἂν δὲ οἱ Ἰταλοὶ κατέστησαν ἄθρησκοι καὶ πονηροὶ, εὐθύνεται ἐπὶ τούτοις ἡ ρωμαϊκὴ ἐκκλησία· ἀλλ' ὑπάρχει καὶ τις ἄλλη ἀφορμὴ μείζων τῆς καταπτώσεως τῆς Ἰταλίας, ὅτι ἡ ἐκκλησία διετήρησεν αὐτὴν διηρημένην· οὐδεμίᾳ δὲ χώρα ὑπῆρξε ποτὲ ἐνιαία ἢ εὐτυχής, ἣτις δὲν διετέλεσεν ὑπὸ τὴν αὐτὴν πολιτικὴν ἀρχήν, δημοκρατίας ἢ ἡγεμόνος, ὡς συνέβη ἐν Ἰσπανίᾳ καὶ ἐν Γαλλίᾳ· μόνη δὲ ἡ ἐκκλησία πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὑπεύθυνος ἐπὶ τῇ διαίρεσει ταύτῃ, διότι μολονότι αὕτη εἶχε κοσμικὴν ἐξουσίαν, ἐν τούτοις δὲν εἶχεν ἀρκοῦσαν

ἰσχὺν νὰ καταλάβῃ ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἀρχὴν καὶ τὰς λοιπὰς χώρας τῆς Ἰταλίας, οὔτε πάλιν τοσοῦτον ἀσθενής, ὥστε νὰ καλέσῃ ἰσχυρὸν τινα δυνάστην, ἵνα προασπίσῃ αὐτὴν ἀπὸ τῶν λίαν ἰσχυρῶν καταστάντων πολεμίων. Οὕτως ἐπειδὴ ἡ ἐκκλησία δὲν εἶχε τὴν δύναμιν νὰ καταλάβῃ τὴν Ἰταλίαν, δὲν συγκατετέθη δὲ ποτὲ νὰ καταλάβῃ αὐτὴν ἄλλος τις, κατέστη ἀφορμὴ, ὅτι δὲν περιήλθεν αὕτη ὑπὸ μίαν ἀρχὴν, ἀλλ' ὑπὸ πολλοὺς περιέστη ἡγεμόνας καὶ κυρίους, ἐξ ὧν τοσαύτη διαίρεσις ἐπέπλησε καὶ ἀδυναμία, ὥστε ἡ Ἰταλία ἐγένετο λεία οὐ μόνον ἰσχυρῶν βαρβάρων, ἀλλὰ καὶ παντὸς αὐτὴν προσβάλλοντος¹.

Αἱ ἀρχαῖαι πολιτεῖαι ἔτρεφον μείζονα ἀγάπην πρὸς τὴν ἐλευθερίαν, τοῦτο δ' ἔκειτο κατὰ μέγα μέρος ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς αὐτῶν δοξασίαις· κατὰ τὸν Μακιαβέλλην, ἡ θρησκεία τῶν λαῶν τῆς ἀρχαιότητος ὑπηρετεῖ οὐσιωδῶς τῇ πολιτείας, ἐνῶ τὸ ὑναντίον συμβαίνει παρὰ τῇ χριστιανικῇ ἀπόψει τῆς πολιτείας· οἱ νεώτεροι λαοὶ εἶνε ἦσσαν ἀνδρεῖοι τῶν ἀρχαίων, τοῦτο δὲ προέρχεται ἀπὸ τῆς διαφόρου ἀνατροφῆς τῶν ἀρχαίων καὶ τῶν νέων, ἧτις βασίζεται ἐπὶ τῆς διαφορᾶς τῆς θρησκείας. Ἐπειδὴ ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἔδειξε τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν εὐθεϊαν δδόν, καταλείπει ἡμῖν τὴν τιμὴν τῆς ἡττονος ἐκτιμήσεως τοῦ κόσμου, τούτου δ' ἕνεκα οἱ ἔθνη, οἵτινες τὰ μέγιστα ἐτίμων αὐτὸν, ἐντεῦθα δ' ἔθετον τὸ μέγιστον ἀγαθὸν, ἦσαν τολμηρότεροι ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν. Τοῦτο δὲ κατανοεῖται ἀπὸ πολλῶν αὐτῆς θεσμῶν, καὶ ἀπὸ τῆς λαμπρότητος τῶν θυσιῶν, παραβαλλομένης μετὰ τῆς ταπεινότητος τῆς ἡμετέρας. Ἡ ἀρχαία ἐπίσης θρησκεία ὠνόμαζεν εὐτυχεῖς μόνον τοὺς ὑπὸ κοσμικῆς λάμπσεως περιβεβλημένους ἀνθρώπους, οἷον στρατηγούς καὶ πολιτικούς ἀνδρας, ἐνῶ ἡ ἡμετέρα τὸ ὑψιστον τῶν ἀγαθῶν τίθησιν ἐν τῇ ταπεινοφροσύνῃ, τῇ ἀσκήσει καὶ τῇ περιφρονήσει τῶν ἐγκοσμίων· τὸ ὑναντίον δὲ ἡ ἀρχαία ἐν τῷ μεγαλείῳ τοῦ πνεύματος, ἐν τῇ ἰσχύϊ τοῦ σώματος, καὶ ἐν παντὶ τῷ δυναμένῳ νὰ καταστήσῃ τὸν ἀνθρώπον πράγματι ἀνδρεῖον· ἂν δὲ ἡ ἡμετέρα συνιστᾷ ἐνίοτε τὴν ἰσχὺν, ζητεῖ τοῦτο παρὰ τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως δύναται οὗτος νὰ ὑποφέρῃ θλίψιν τινὰ μᾶλλον, ἢ νὰ ἐκτελέσῃ γενναίαν πράξιν. Ὁ τοιοῦτος λοιπὸν τρόπος τοῦ βίου κατέστησε φθίνεταί ἀσθενῆ τὸν κόσμον, εὐχερῶς καθιστάμενον λείαν τῶν κακούργων, μετ' ἀσφαλείας δυναμένων νὰ διοικῶσιν αὐτὸν, ἀφοῦ βλέπουσι πῶς ἡ πλειονότης τῶν ἀνθρώπων, διὰ νὰ φθάσῃ εἰς τὸν παράδεισον, σκέπτεται μᾶλλον τὰς κακώσεις αὐτῶν νὰ ὑπομένῃ, ἢ πῶς νὰ ἐκδικηθῇ αὐτούς².

Οὕτω συλλαμβάνει τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ ὁ Ἰταλὸς τοῦ δεκάτου ἑκτοῦ αἰῶνος, ὁ σύγχρονος τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ τῆς πλατωνικῆς ἀκαδημείας ἐν Φλωρεντίᾳ. Σπανίως ἡ κριτικὴ τοῦ πολιτικοῦ πνεύματος τοῦ Χριστιανισμοῦ εὔρειν αὐστηρότερον θεωρητικόν. Εἶνε ἡ ἀρχαία παλι-

¹ Discorsi I, 42. ² Discorsi II, 2.

τείε, θεωροῦσα τὴν ἐκκλησίαν πολιτικὸν θεσμόν, ὀφείλοντα νὰ ὑπηρετῇ τῷ σκοπῷ καὶ τῇ ἀποστολῇ τῆς πολιτείας, ἐκτὸς τῆς ὁποίας οὐδεὶς ἄλλος ἠθικὸς ἢ κοινωνικὸς θεσμὸς δύναται νὰ διατυπώσῃ ἰδικίτερον καὶ εὐθυπέστειτον τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ λόγον.

Μόνη ἡ ἐνότης ἀποτελεῖ τὸ μεγαλεῖον τῆς πολιτείας. Ὁ λαὸς συνηνωμένος μὲν εἶνε γενναῖος, διηρημένος δὲ ἀσθενής, ἐν τῷ συνόλω δ' αὐτοῦ εἶνε ἐπίσης σοφώτερος καὶ εὐσταθέστερος τοῦ ἡγεμόνος. Μολονότι δὲ πλεῖστοι τῶν συγγραφέων, καὶ ἰδίως ὁ Τίτος Λίβιος, διΐσχυρίζονται ὅτι οὐδὲν ἐν τῷ κόσμῳ ματκιότερον καὶ ἀσταθέστερον τοῦ πλήθους: *Haec natura multitudinis est, aut humiliter servit, aut superbe dominatur*, ὁ Μακιαβέλλης φρονεῖ, ὅτι ἐπὶ τῇ ἐλλείψει ταύτῃ δύναται τις νὰ μεμφθῇ οὐ μόνον ἀπαντας τοὺς ἀνθρώπους κατ' ἰδίαν, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν τοὺς ἡγεμόνας, διότι πᾶς ὁ μὴ κανονιζόμενος διὰ νόμου, ἐλλείπει κατὰ τοῦτο, ὅσον καὶ τὸ ἀπελευθερωθὲν πλῆθος· κατὰ συνέπειαν ἀποφαίνεται κατὰ τῆς κοινῶς ἐπικρατούσης γνώμης, ὅτι οἱ λαοὶ ἄρχοντες εἶνε εὐμετάβλητοι, ἀσταθεῖς, ἀγνώμονες, διότι τὰ ἀμαρτήματα ταῦτα δύναται τις νὰ παρατηρήσῃ καὶ παρὰ τοῖς ἡγεμόσι κατ' ἰδίαν. Μόνον ἤθελέ τις ἴσως εἰπεῖ τὴν ἀλήθειαν, μεμφόμενος ἐξ ἴσου καὶ τοὺς λαοὺς καὶ τοὺς ἡγεμόνας, ἀλλὰ πλανᾶται, ἐξαίρων τοὺς δευτέρους, διότι ἄρχων λαός, καλῶς διωργανωμένος, εἶνε εὐσταθής, σώφρων καὶ εὐγνώμων μᾶλλον ἴσως ἐνὸς ἡγεμόνος, σοφοῦ νομιζομένου, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡγεμῶν, μὴ ὑπὸ τῶν νόμων δεδευμένου, εἶνε ἀγνώμων, ἀσταθής καὶ ἄφρων μᾶλλον ἐνὸς λαοῦ, ἢ δὲ διαφορὰ αὕτη ἢ πρὸς ἀλλήλους ἐρείδεται οὐχὶ ἐπὶ ἀντιθέτου φύσεως, ἥτις παρ' ἀπασιν εἶνε ἡ αὐτή, ἀλλ' ἐπὶ τῆς μείζονος ἢ ἐλάσσονος ἐκτιμήσεως τῶν νόμων, ὑφ' οὓς ἀμφοτέρωι ζῶσιν.... Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν εὐστάθειαν, εἰς λαὸς εἶνε σωφρονέστερος καὶ εὐσταθέστερος καὶ κριτικώτερος ἐνὸς ἡγεμόνος· οὐχὶ δ' ἄνευ λόγου παραβάλλουσι τὴν φωνὴν τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν τοῦ Θεοῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ὑπάρχει προφητικὴ τις δύναμις, προορῶσα τὴν εὐδαιμονίαν αὐτοῦ καὶ τὴν δυστυχίαν· ἐπίσης, ὅπως μοναρχικαὶ πολιτεῖαι ἐπὶ μακρὸν διήρκεσαν χρόνον, οὕτω καὶ δημοκρατικαὶ, ἀμφοτέρωι δὲ ἔσχον χρεῖαν διοργανώσεως διὰ νόμων, διότι ὁ ἡγεμῶν, ὅστις ζητεῖ νὰ πράττῃ κατ' ἀρέσκειαν, εἶνε παρᾶφρων, ὅπως ἄφρων εἶνε καὶ ὁ λαός, ὁ πράττων ὅ,τι θέλει. Ὁ ἀχαλίνωτος λαὸς ἐμποιεῖ φόβον οὐχὶ διὰ τὰς ἄφρονας αὐτοῦ πράξεις, ἀλλὰ διότι διὰ τῆς ταραχῆς καὶ συγχύσεως αὐτοῦ δύναται νὰ ὑψωθῇ εἰς τύραννος, ἐνῶ παρὰ τοῖς πονηροῖς ἡγεμόσι συμβαίνει τὸναντίον· φοβοῦνται μὲν τὰ σύγχρονα δεινὰ, ἀλλ' ἐλπίζουσιν ἐπὶ τῷ μέλλον, ἐπὶ τῇ προσδοκίᾳ ὅτι ὁ πονηρὸς αὐτοῦ βίος δύναται νὰ γεννήσῃ τὴν ἐλευθερίαν· αἱ σκληρότητες τοῦ πλήθους ἀπευθύνονται κατὰ τῶν ἐπὶ δεσποτισμῷ ὑπόπτων, ἐνῶ αἱ σκληρότητες τοῦ ἡγεμόνος κατὰ τῶν ἐπιφύδων,

ὅτι θέλουσι προσβάλει τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἀγαθόν. Ἄλλ' ἡ δυσμενὴς περὶ τῶν λαῶν γνώμη προέρχεται, ὅτι ἕκαστος περὶ τοῦ λαοῦ, καὶ ὅταν ἄρχῃ ἔτι, ἄφοβος καὶ ἐλεύθερος, δύναται κακῶς νὰ λαλή, ἐνῶ περὶ τῶν ἡγεμόνων λαλοῦσιν ἀείποτε μετὰ πολλῆς περισκέψεως καὶ φόβου¹.

Τοιαύτη εἶνε ἡ φυσιολογία τοῦ λαοῦ, τὸ πρῶτον ἀναλυομένου ἐν τῇ πλήρει αὐτοῦ ἐννοίᾳ καὶ ἐνότῃτι ὑπὸ τοῦ θεωρητικοῦ τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας. Ἄπαντες οἱ ἀρχαῖοι πολιτειογράφοι λαλοῦσι μετ' ὀλιγωρίας, μετὰ περιφρονήσεως πολλάκις, περὶ τῶν κατωτέρων κοινωνικῶν στρωμάτων, ἐν ἴσῃ μοίρᾳ θεωρουμένων πρὸς τοὺς δούλους· ἀλλὰ παρὰ τῷ Μακιαβέλλῃ κατὰ πρῶτον ὁ λαὸς λαμβάνει συνείδησιν τῆς ἀτομικότητος αὐτοῦ καὶ τῆς ἀποστολῆς, διὰ τὴν κατὰ τὴν μετ' ὀλίγον ὁ πρῶτιστος παράγων τῆς προόδου, συμμετέχων εἰς ἅπαντα τὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας, καὶ ἐπιβάλλων ἐπ' αὐτῶν τὴν ἀνεξίτηλον σφραγίδα τοῦ πνεύματός του. Καὶ εἶνε μὲν ἀληθές, ὅτι οἱ λαοὶ ἐκδηλοῦσι πολλάκις θηριώδη ἐνστικτα, καταλαμβάνονται ὑπὸ μανίας, ἀλλὰ κατὰ βάθος καὶ ἐν τῇ ἐνότῃτι αὐτῶν ἐξετάζόμενοι, εἶνε ἀγαθοί, πρὸς τὸ ἀγαθὸν μᾶλλον ἢ τὸ πονηρὸν τρέφοντες κλίσειν, ἐπιτυχῶς δ' ἀνατρεφόμενοι, δημιουργοῦσι τὰ μεγάλα ἱστορικὰ ἔργα, ἅτινα ἐγίνωσκεν ἤδη ὁ Μακιαβέλλης ἐν ταῖς ἰταλικαῖς δημοκρατίαις, καθ' ἣν στιγμὴν ἐλάμβανε τὴν ἀπολογίαν τοῦ λαοῦ κατὰ τῶν τιμαριωτικῶν τάσεων τῆς ἐκκλησίας καὶ τῆς ἀριστοκρατίας. «Μηδεὶς ἡγεμῶν, λέγει, ἀχθῆσθω ἐπὶ ἀμαρτήματι, διαπρακτομένῳ ὑπὸ τοῦ ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν αὐτοῦ διατελοῦντος λαοῦ, διότι τὰ τοιαῦτα ἀμαρτήματα γεννῶνται ἐκ τῆς ὀλιγωρίας αὐτῶν μᾶλλον, ἢ ἐκ τῶν φαύλων αὐτῶν παραδειγμάτων. Ὁ δὲ ἐξετάζων τοὺς λαοὺς, τοὺς νομιζομένους κατὰ τοὺς ἡμετέρους χρόνους ληστρικοὺς καὶ ἔχοντας πονηρὰς κλίσεις, θέλει εὐρεῖ, ὅτι τοῦτο προέρχεται μᾶλλον ἀπὸ τῶν ἰδίων ἀρχόντων, ἐνόχων ἐπὶ ταῖς αὐταῖς ἀκολασίαις².

Τινὲς τῶν περὶ πολιτείας γραψάντων διακρίνουσι τρία εἶδη πολιτειῶν: *μοναρχίαν*, *ἀριστοκρατίαν*, *δημοκρατίαν*, ἀλλ' ἕτεροι, κατὰ δὲ τὴν γνώμην πολλῶν σοφώτεροι, φρονοῦσιν ὅτι ἕξ εἶδη ὑπάρχουσι κυβερνήσεων, ἕξ ὧν τὰ τρία μὲν ἀποτρόπαια, τὰ δ' ἕτερα τρία ἀγαθὰ καθ' ἑαυτὰ, ἀλλ' εὐχερῶς δυνάμενα νὰ διαφθαρῶσι. Καὶ τὰ μὲν ἀγαθὰ εἶνε τὰ ἤδη εἰρημένα, τὰ δ' ἕτερα τρία πηγάζουσιν ἐξ αὐτῶν, συγγενῶς καὶ εὐχερῶς μεταπίπτοντα ἀπὸ τοῦ ἐνὸς εἰς τὸ ἕτερον: οὕτως ἡ βασιλεία εὐχερῶς καθίσταται τυραννίς, ἡ ἀριστοκρατία ὀλιγαρχία καὶ ἡ δημοκρατία ὄχλοκρατία.... Τὰ τρία ταῦτα τῶν κυβερνήσεων εἶδη ἐγεννήθησαν τυχαίως μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, διότι ἐν ἀρχῇ τοῦ κόσμου οἱ ἄνθρωποι ἔχον τὸ πρῶτον μὲν διεσπαρμένοι, δίκην θηρίων, ἀλλὰ βραδύτερον, πολλαπλασιασθέντες, συνηθροίσθησαν περὶ τὸν ἰσχυρότατον αὐτῶν, πρὸς ὑπερέπι-

¹ Discorsi I, 58. ² Discorsi III, 29.